

## Tahlil ve Tenkitler

Dr. Annemarie von Gabain. *Die Uigurische Übersetzung der Biographie Hüen-tsangs I. (Hüeng-tsangs tercümeihalinin uygurca tercümesi)* Bruchstücke des 5. Kapitels. SBAW. VII. 1935 Berlin S. 32. Rm. 2—.

Meşhur burkancı çin âlimi *Hüen-tsang* 629-645 yıllarında Çinden, Türkistanın şimâl yolile Hindistana seyahat etmiş ve Hindistanın burkancılar için mukaddes olan bütün yerlerini gezerek burkan bilgisini öğrenmiş ve bu mezhebe ait bir çok eserleri topladıktan sonra, Türkistanın cenup yolile, yurduna dönmüştür. Onun bu mühim seyahatı talebesi *Huei-li* tarafından kaleme alınmış ve *Yen-ts'ung* tarafından da devam ettirilmiştir. Tercümeihalin asıl nüshası 665 te, yani *Hüen-tsang*'ın ölümünden bir yıl sonra, tamamlanmıştır.

Bu on bölümden ibaret olan eserin ilk beş bölümü *Hüen-tsang*'ın yurduna dönüşüne kadar olan seyahatini ihtiva etmektedir ve Stanislas Julien tarafından çinceden fransızcaya [1] ve sonra Samuel Beal tarafından bir daha ingilizceye çevrilmiştir. Eserin ikinci bölümünü teşkil eden 6-10 fasıllar ise *Hüen-tsang*'ın yurduna döndükten sonraki hayatını ihtiva etmektedir. Bu bölüm bugüne kadar Avrupa dillerine tamamen çevrilmemiştir. Yukarıda adları geçen iki âlim eserin bu bölümünü hulâsa etmekle iktifa etmişlerdir.

Gerek bu eser ve gerek *Hüen-tsang*'ın kendisinin yazmış olduğu *Si-yü-ki* adını taşıyan eseri, [2] Orta Asya tarihi ve coğrafyası için çok mühimdir. Fakat, çin yazısının o zamanki okunuş tarzı iyice tespit edilmemiş olduğundan, bu eserlerde tesadüf olunan yabancı sözleri doğru okumak ve anlamak oldukça güç olmuştur. Eserin uygurca tercümesinin bulunması, bir cihetten bu gibi yabancı sözlerin doğru okunmasını ve bu suretle bundan tarih kaynağı olarak istifade edilmesini temin edeceği gibi, diğer cihetten de uygurlarda bu nevi yazılara verilen ehemmiyeti gösterecek ve aynı zamanda Türk kültürünün, aydınlatılması için üze-

[1] S. Julien.. *Histoire de la vie de Hiouen-Thsang*, Paris 1853.

[2] S. Julien. *Memoires sur les contrées occidentales*, Paris 1857 ve S. Beal tarafından: «*Buddhist records of the western world*» London 1884.

rinde çalışmak mecburiyetinde bulunduğumuz, bir sahasını genişletmeğe ve derinleştirmeğe yarıyacaktır.

*Hüen-tsang*'ın tercümeihalini uygurcaya çeviren Türk âlimi Beş-balıklı *Singku Seli Tutung*'dur [1]. Aynı âlimi biz burkancıların meşhur dinî-felsefî eserleri olan *Altun Yaruk*'un mütercimi olarak ta tanıyoruz [2]. Uygurca tercümenin yılı söylenmemiştir. Fakat çincede "paytaht," demek olan *king* — bununla *Lo-yang* kastolunmuştur — sözü yerine uygurca nüshada *lağki* yazılmıştır. Bu, çince *Lo-king* sözünün uygur harflerile yazılmış şekli olmalıdır. *Lo-yang* şehri *Hou-T'ang*'lar zamanında, yani 923 yılından sonra, kısa bir müddet *Lo-king* adını taşımıştır. Uygurca tercüme de bu zamanlarda yapılmış olmalıdır. Bu hususta daha kat'î malûmat verebilecek bir vesika mevcut değildir.

Bu mühim uygurca eser Turfan toprakları altından bir kaç parça halinde çıkmış olmalıdır ki, bunun bir kısmı (8 vk.) 1932 yılında bu taraflara seyahat eden bir Avrupalının eline geçmiş ve bir çok ufak parçalar da (240 vk. ait) bir çinli tarafından satın alınarak Pekinde *National Library*'ye getirilmiş ve burada A. v. G. tarafından tespit olunmuştur. Kalan parçaları da (kitabın 123 varaklık bir kısmına ait ve oldukça iyi muhafaza edilmiş parçalar) Turfanda alınarak Pariste *Musée Guimet*'ye satılmıştır. Berlinde bir müddet elimde kalmış olan bu parçaları Berlin Turfan Yazıları Kütüphanesine satın almak imkânı bulunamamış ve bir türk müzesi için satın almak teşebbüsü de, maalesef, boşa çıkmıştı. Onu Şarkî Türkistandan Berline getiren türk talebesinin tahsili için paraya ihtiyacı olduğundan, hediye etmesine de imkân yoktu.

Uygurca metni neşreden A. v. G.'nin fikrine göre, *Singku Seli Tutung* bu tercümesini yaparken asıl metne her yerde tamamen sadık kalmamıştır. O, metni kelime kelime tercüme etmiyerek, gereği görüldüğünde, az anlaşılan yerlerde kendiliğinden de o yeri izah eder sözler katmış veyahut mefhumu muhafaza ederek büsbütün kendi dilile ifade etmiştir. Fakat, bu suretle, tercüme aslından hiçbir şey kaybetmemiş, bilâkis bu şekilde metin daha iyi anlaşıldığından, daha çok kazanmıştır. Gayet

[1] Bu âlimin adı umumiyetle bu şekilde okunuyor. Fakat uygur yazısında *s* ile *ş*'nin farkı ancak bunların altına konulan iki noktadan ibaret olduğu ve bu da belli olan türkçe sözlerde konulmadığı için, ilk söz *Şingku* şeklinde de okunabilir. Bu sözün etimolojisi belli değildir. Mongulcada *Şingku* (K o w. 1462) «Zencefre, sinabr» demektir, (S.4 Not).

[2] Radloff - Malov, *Suvarnaprabhasa*, Bibl. Buddhica XVII. S.—Petersburg 1913. S. 340. s. 10 ve S. 674. s. 4. il.

tabiidir ki bu kadar büyük bir eser içinde bazı yerler, bilhassa muayyen bir mefhumu ifade eden ıstılahlar, çince aslına tamamen uygun kalmış ve belki de harfiyen tercüme edilmiş olabilir. (Meselâ krş. Not 293).

Uygur devrine ait türkçe original yahut tercüme eserlerde türk edebî dilinin inkişafı ve tahminen 8-inci asırdan başlayarak 14-üncü asra kadar devam eden bir müddet içinde bu dilin geçirdiği ayrı ayrı safha ve şekilleri şimdiden tespit etmek imkânı yoktur. Fakat bunların bulunduğu şüphesizdir. *Singku Seli Tutung*'un kendi tercümesinde kullandığı üslûp hakkında — çünkü bu sözler çince aslında yoktur — *kavi* (<Skr. *kāvya* “masnu’ destan,, (Kunstepos) *nom bitig* ibaresini kullanmış olması buna bir delil olabilir (bk. aşağıda).

Eserin uygurca adı şöyledir: *bodistv* (<Skr. *Bodhisattva*, “özü maneviyet haline gelmiş olan (he whose essence has become intelligence) *taito* (<Çin. *Tai-T’ang*, 618-907 yıllarında Çinde hüküm süren sülâlenin adı) *samtso* (<Çin. *San-tsang* =Skr. *Tripitaka* “mukaddes kitapların bilicisi,, (Hüen-tsang’ın lakabı) *açarining* (<Skr. *âcârya* “üstat, hoca,, v. b.) *yoriğın okıtmak atlığ tsi in çün* (<Çin. (Ta-) *ts’e-en-* (sse *san-tsang fa-schi*) *tschuan* “büyük rahmet tekyesinden bir tercümeihal,,) *tigme kavi* (<Skr. *kāvya* “masnu’ destan,, (Kunstepos) *nom bitig*. Lâkap ve izahları çıkardıktan sonra: *samtso açarining yoriğın okıtmak atlığ nom bitig* «Samtso üstadın tercümeihalini öğreten kitap».

\* \* \*

3. A. v. G. burada «öğretmek» yerine olan *okıt-* sözünü, aynı sözle ifade edilmiş, fakat «çağırtmak, okutmak» v. b. manasına olan sözlerden (krş. ss. 249, 276 ve *okıŝ-* 193) ayırt etmek için *ukıt-* (krş. s. 297 *uğıtlan-* S. 6 *ukıtlan-* yerine) şeklinde okumak ve bunu *uk-* «anlamak» tan getirmek istiyor. Fakat bu sonuncu fiilin müteaddisinin *-t-* şekline, zannımca, gerek uygur metinlerinde ve gerek yeni şivelerde bugüne kadar tesadüf olunmamıştır. Bu fiilin müteaddisi her yerde *-tur-* eki ile *uktur-* şeklindedir. *-t-* müteaddiler ekseriya ün ile tamamlanan fiillerde kullanıldığına göre, burada da fiilin son sesinin ün olması beklenirdi. Onun için burada «öğretmek» manasında kullanılan fiilin de, bugünkü kullanışta olduğu gibi, *okıt-* okunması daha doğru olur gibi geliyor. Krş. L. 17<sub>7</sub>: *ançulayu yme alku üs.ik ekşer öze köngül tözin okıtğalı umaz* «ve aynı şekilde dahi bütün bu harflerle (<Skr. *akşara* «harf») gönül kökü okutulamaz (öğretilemez)». Buna göre A n a l. İ n d e x’ teki *ukıt-* ta bir daha kontrol edilmelidir; bilhassa *ukun-* şekline dikkat!

37. *ırkın kō[rmiştin kin]*. Buradaki eksikliği *-mişte kin* şeklinde tamamlamak daha münasip gibi geliyor; krş. *bolmuşta kin* v. b. (A n a l. İ n d e x); belki s. 142 *tegmış[tin] berü*'de de *-te* olacaktır.

39. *munta tursar siz t[iser]* ve s. 44 *bar[sar siz] tiser*; bu iki cümle biri birini tamamlıyor gibi görünüyor; *men* yahut *biz* yerine *siz*'in kullanılması şayanı dikkattir, yoksa *ti-* ile umumiyetle doğrudan doğruya söylenen söz idare olunuyordu. Yahut burada her iki yerde de metin başka şekilde mi okunmalıdır?

48. Satır sonu *yetmegey* şeklinde tamamlanamaz mı? (bk. s. 66). Kırş. Kaz. *anda da to.ra alırsız, tik mo.nda to.ro.uiğizğa* (yahut: *mo.n-dağt to.rmo.şığizğa*) *citmez* (< *yetmez*).

52. *Bü[türü]* ?, krş. s. 296.

61. *[an]ıng küçi öz[e]* tercüme edilmemiştir; fakat burada, eksikliği dolduran sözler doğru ise, *anınğ* ile ancak 57-58-inci satarlarda geçen *şastr*, *körk* ve *nom bitig*'ler kastedilmiş olabilir (krş. A n a l. İ n d e x *küç* ve bilhassa TT VB 54 *anınğ küçinte*).

66. *ıtğay*, *ıtdı* (s. 279; fakat *ıdmış* 238 ve *ıdzun* 252 v. b.) bir de *kotmuş* (s. 92; fakat *kodup* s. 98) v. b. Burada, A. v. G. 'nin düşündüğü gibi (krş. S. 154) hakikaten bir mevziî sessizlenme ile mi karşılaşılıyor? (Orada Kaşgaridan getirilen misallerden *ıt-* (III 323<sub>1</sub>, *te-d* ile) yoktur, *kottı* (II,238<sub>6</sub>), *ketti* (II,238<sub>6</sub>)'deki Kaşgarinin izahını nasıl anlamalı?; diğer misallerin hakikatte bu tahmin edilen sessizlenme ile ilgileri ne kadardır?). Biz metinlere azamî itimat etmek mecburiyetindeyiz, bu doğrudur. Fakat uygur imlâsının bütün teferruatı katıyetle tespit edilinceye kadar, bu gibi görünüşleri, *-ğ-* ve *-k-* lar da dahil olduğu halde, bir imlâ meselesi telâkki etmemiz daha doğru olmaz mı?

89. *i[li]*, oku: *il*; burada iyelik ekini icabettiren bir sebep görünmüyor.

92. Satır sonundaki eksiklik *orunı* yahut *munda* sözile doldurulamaz mı?: *yme kodmiş izi [orunı] takı tükkel bar*. Krş. s. 93: *ol kutluğ orunlarığ kezser* v. b. ve s. 211: *ıduklar izi kutluğ yir orunlar* v. b.

95. *ol kentü t[imez]-mü?* Çin. metne göre *tüz* sözü bekleniyomuş (bk. not 95), fakat o zaman *-mu* anlaşılıyor.

98. *kodup barmak* (bk. not 98), burada Trk. Türk. *brakıp gİtmek* 'in aynı gibi geliyor. Bu mürekkep fiilin izahı için onun önündeki eksiklikte ne olduğunu bilmek lâzımdır; çünkü burada idare eden *kod-* ise Akk., *bar-* ise Dat. eki olacaktır.

**100.** *yana tavğaç ili erser, meriçi atlığ uç kızığ türk türgiş yir ol.* Buradaki *türk* ve *türgiş* sözlerle ne ifade edilmek istenmiştir? Eğer A. v. G. bu sözlerle *Türk* ve *Türgeş* kabileleri kast edilmiş olduğunu açıkça söylememiş olsaydı (bk. not 100), ben kendi hesabıma metinde bu sözlerin kabile adları olduğu fikrine pek te yaklaşamazdım. Metin burada eserin şu yerlerle karşılaştırılabilir: *mungar körü erser, yir orun uç kızığ yavız erür tip titir. yiri yavız buyan yok üçün, anın sizni ödleyürbiz barmağuka tip tidiler* «buna bakılırsa, o yer çok uzak ve kötüdür; yeri kötü ve (bu seyahatin) iyi bir neticesi olmadığı için, sizin gitmemenizi tavsiye ederiz dediler». Bu mukayeseden *türk* ve *türgiş* sözlerinin de *yavız* ve benzerlerinin bir müteradifi gibi geliyor. *yir* (dikkat *il* değil!) sözünün sonunda iyelik ekinin bulunmaması da (krş. s. 98 *tavğaç ili* ve s. 88 *biş enetkek ili*) burada *türk türgiş*'in isim olmayıp, sıfat olduğuna delâlet etmiyor mu? Eğer bu nottaki izahı doğru anlıyorsam, *Şilabhadra* sözünde (yani metnin aslında) *türk türgiş* sözü yoktur ve bunlar *Singku Seli Tutung* tarafından sonradan eklenmiştir. *Şilabhadra* Çinin türk kabilelerine ait bir yer olduğunu iddia etmediği için (?!), bu ekleme olsa olsa ancak iyi niyetle yapılmış olan bir tashih olabilirdi. *yavız* v. b. manasına gelen *türk türgiş* sözüne diğer metinlerde bugüne kadar tesadüf olunmamıştır. Eğer bu söz bu manada *Singku Seli Tutung*'a mahsus bir ifade ise, o sözlere bu eserin daha neşredilmemiş kısmında bir yahut birçok defalar rast gelmemiz mümkündür.

**138.** *yaruk-lı k[ara-li]*, oku: *yaruk-lı kararığ-lı* (krş. s. 185).

**152.** *katiğlamaklığlar*, cümlede ifade ettiği manaya göre, fiilin mutavaat şekli beklenirdi. Yoksa burada *katiğl(a)n-* yerinde mi?

**159.** *kulkak, kulğak* yerine yazı hatası mı?

**199.** [*tip*] yerine belki *inçe*? Umumiyetle her ikisinin de bulunması doğru olurdu, fakat yer kâfi mi?

**204.** *no[mluğ] nom tilikliğ kösüş öze.* Eğer doldurulan parça doğru ise (bk. not 203), burada *nom* ile *kösüş* isim ve *nomluğ* ile *tiliklig* sıfat olması icabeder, başka şekilde cümle anlaşılamazdı gibi geliyor. *tilik* için krş. Şey. S u l. S. 137: *اثر - تیلیک، ایز، آنک ایزی، نشانه، ایز، آبق قالیمی، نقش با، آنک ایزی، نشانه، ایز، اثر - تیلیک* (bk. s. 92 *kodmuş izi* ve s. 211 *ıduklar izi*). - *luğ*, - *lig* yerine - *luk*, - *lik* okunmalı mı ??

**206.** *teğindim er[dim]*, bu gibi iki defa -*m* şekillere metnin diğer yerlerinde de rastgeliniyor mu, yoksa burada *erdim* yerine *erdi* mi okunmalı?

215. *üdenip*, oku: *ödlenip* (bk. s. 179: *ödleyürbiz*) *ötlenip* yerine (krş. An. al. Index) "ögütlenerek,, yani «ögüt alarak ve sevinerek»?

227. *köngül'*den sonra bir de iyelik ekine lüzum var gibi geliyor, *köngül-i*: «bu ise bodisatavlar gönülüdür». Eğer *-i ol* için yer az geliyorsa, o zaman *er ser = turur = ol* olabilirdi: « budur bodisatavlar gönülü,, .

233. *samtso açarı pryanninga bardı*, bu cümlede fail kimdir? Metindeki şekle göre, bu konuşanların her ikisi de olabilir (krş. s. 16). Söz gelişine göre, burada: «Tripitaka üstat (kendi) hücre sine gitti» şekli daha münasip olmaz mı?

231. *emgenip kolunmakı kergeksiz* (krş. not). Burada cümle düzgün gibi geliyor: « zahmet edip rica etmesi lüzumsuzdur» yahut « zahmet ederek, zahmet etmesi ve ricada bulunması lüzumsuzdur».

239. *men tıtsi kumari kösüşüm bolu teginti*. Bu uygur mektuplarında ( meselâ 043: *taybudu(?) sözü m*) ve sonradan mongullara da geçmiş olan mektup uslubunun bu metinde de bulunması şayanı dikkattir. (Krş. Türk. Mecm. II, S. 82 *Sahip Gerey han yarlığı* (A. Battal): (صاحب کرای (سوزم) السلطان الغازی); Türk. Mecm. IV, S. 103 *Birinci Mengli Giray Han yarlığı* (A. Hasan): منکلی کرای سوزوم. Mongulca için bk. G. I. Ramstedt, *Mongolische Briefe aus Idikut-Schähri bei Turfan*, SBAW. 1909 ; T II D 224: *Öljeitemür üge manu* «Ölje-Temür, sözü müz», T II D 197: *Elbeg üge manu*),

310. *ügsürü*. Çince metinde bu sözün mukabilindeki sözün manası «wiederholt» (tekrar, yeniden, bir daha v. b.) 'tir (bk. not 310). A. v. G. bu şekli *ügüş* «çok» sözünden çıkarıyor. Sözün cümledeki manasına göre, burada başka yerlerdeki *yana, kayta, evire* v. b. yakın bir söz beklenmektedir. Bk. WB. I, 1811 (Uyg. Çağ. OT) *ügür*- «sich abwenden» v. b. ve bundan *ügürül*- «sich abwenden», *ügürüş*- «sich zusammen drehen» ve *ügürt*- «drehen lassen», *ügsürü* sözünü şimdilik bu sonuncu fiile bağlamak daha yakın gibi geliyor.

A. v. G.'nin ayrıca kaydettiği gibi (bk. S. 7) *Singku Seli Tutung*'un bu tercüme için kullandığı uslüpta kendisine mahsus bir hususiyet vardır. *Singku Seli* kendi eseri için *kavi* (< *kâvya*)-uslûbunda yazılmıştır diyor. Şimdi bizim gördüğümüz hususiyetlerin bu *kavi*-uslûpla alâkası ne kadar ve bilhassa hangi noktalardadır? Bunun cevabını aramak için eserin diğer parçalarının da neşredilmesini beklemek lâzım gelecektir.

Metnin birçok yerleri şayanı dikkat paraleller arz ediyor ki bunlar



bazan insana gayri ihtiyari bir şiir parçası hissini veriyor. Meselâ ss. 125-134:

*artukrak biligleri ötmüş (?) ol,  
tering yinçke savlarda;  
bilge biligleri berikmiş ol,  
tengridem köngülke berikmekte.  
kök tengri yangın kılmuşlar ol,  
kim yiti grahlar kizleyü umaz bedizin;  
öd kolular itigin yaratmışlar ol,  
altı irkek oylar baturu umaz ülgüsin.*

#### Tercüme tecrübesi:

( Onların, çinli âlimlerin) bilgileri, derin (manalı) ve ince (zarif) sözlerle ( ifade edile bilecek kadar) çok keskinleşmiştir;  
(Onların) hikmetleri, ilâhî gönüle vukufle (vukuf etmek üzere) kuvvetlenmiştir;  
(Onlar) göğün tabiatine (öyle) vakıf olmuşlar (onu öyle yapmışlar, tanzim etmişler), ki yedi seyyare kendi şekillerini gizliyemiyor;  
(Onlar) zaman hesabını (öyle) tanzim etmişler, ki altı erkek boru kendi ölçülerini saklıyamıyor.

Bu şekilde sıralanabilecek yerler metinde oldukça çoktur. Fakat bunlar metnin her yerinde de aynı şekil ve ölçüde olmayıp, muhtelif şekiller arz etmektedir. Diğer parçaların da neşrinden sonra Türk edebiyatının bu devrine ait olan nazımların herkesin görebileceği bir şekilde izâh etmesini de A. v. G. den bekleyebiliriz.

Türk dili, edebiyatı, tarihi ve kültürü için çok mühim olan bu eserin ilk işlenmesi ve neşrinin A. v. G.'nin eline düşmesi çok iyi bir tesadüf olmuştur. Çünkü, metnin aslı çince olduğu gibi, o devrin iyi anlaşılmasını temin eden yardımcı kaynaklar da yine uzak şark kültür dairesile çok yakından bağlıdır. A. v. G. 'nin çinceye vakıf olması, yetiştiği ve çalıştığı muhit bu gibi işi başara bilmek için en müsait şartları hazırlamıştır.

R. Rahmeti [Arat]